

МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ГЕРОІВ РОМАНУ ІВАНА БАГРЯНОГО «САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ»

У статті досліджено механізми психологічного захисту героїв роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський» (відчуження, сублимація, заперечення реальності, деперсоналізація, регресія). З'ясовано способи сприйняття Андрієм Чумаком реальності. Виявлено його індивідуальні способи психологічного самозахисту: створення іншого «я», сон із відкритими очима. Досліджено прийоми психологічного впливу, якими послуговуються слідчі в романі: переконування, методи фізичного, емоційного тиску.

Ключові слова: психологічний захист, регресія, сублимація, відчуження.

В статье исследованы механизмы психологической защиты героев романа Ивана Багряного «Сад Гетсиманский»: отчуждение, сублимация, отрицание реальности, деперсонализация, регрессия. Выяснены способы восприятия Андреем Чумаком реальности. Выявлены его индивидуальные способы психологической самозащиты: создание другого «я», сон с открытыми глазами. Исследованы приёмы психологического воздействия, которыми пользуются следователи в романе: убеждения, методы физического, эмоционального давления.

Ключевые слова: психологическая защита, регрессия, сублимация, отчуждение.

This article explores psychological defense mechanisms of the characters of Ivan Bahrianyi «Garden of Gethsemane»: alienation, sublimation, denial of reality, depersonalization, regression. The ways of Andrew Chumak reality perception are shown. Individual ways of his psychological self-defence are found.

Key words: psychological defense, regression, sublimation, alienation.

Іван Багрянний – досить популярна постать в українській літературі, творчість якої активно досліджують. Його романи «Тигролови» (1944) та «Сад Гетсиманський» (1950) перекладені багатьма європейськими мовами і здобули прихильні рецензії в іноземних виданнях. Твори Івана Лозов'ягіна не залишилися поза увагою і літературознавців. Розглядались екзистенціальні мотиви романістики письменника [5], мова його публіцистики [4], дискурс «нової релігійності» як однієї з концептуальних основ художнього мислення І. Багряного [2], форми зв'язків між ідейно-публіцистичним та образно-художнім початками у художніх і публіцистичних творах письменника [6], жанрова специфіка окремих романів [7]. Поза тим, не було виявлено психологічних особливостей героїв творів І.Лозов'яги, зокрема механізмів психологічного захисту, якими послуговувався Андрій Чумак у романі «Сад Гетсиманський» для того, аби зберегти гідність.

Термін «психологічний захист» зафіксований у психологічних та психіатричних словниках; єдиної думки відносно кількості захисних механізмів та їх єдиної класифікації немає. Механізмами психологічного захисту особистість послуговується для того,

щоб зберегти душевну рівновагу, а основне в його дії - перебудова системи установок, спрямована на зниження емоційного напруження та недопущення психічної травми. Виникає новий порядок емоційних переживань [3:67]. Як стверджують психологи, компенсаторні характеристики психологічного захисту часто мають негативний вплив на особистість, адже при їх використанні відбувається знецінення іншої людини.

Андрій Чумак, як і багато інших персонажів роману «Сад Гетсиманський», стає жертвою епохи Миколи Єжова, із приходом якого на посаду наркома внутрішніх справ в Україні розпочався черговий етап терору. Із початком нових «чисток», встановлення «лімітів жертв» в Україні починається доба арештів та репресій. У таких умовах особистість не може протистояти психологічному тиску, який чинила влада, тому головний герой роману Івана Багряного «Сад Гетсиманський» у єжовській в'язниці застосовує усі форми психологічного захисту, щоб зберегти власне «Я».

Головний герой роману послуговується всіма способами, щоб захистити свою свідомість від божевілля. Потрапивши в єжовську в'язницю, він чітко усвідомлює своє безправ'я, а тому готується до виявлення психологічного та фізичного опору перед будь-ким: «Андрій швидко зайняв оборону. Він вирішив захищатися до останку. Склав руки на своїх могутніх грудях, обіперся спиною об двері, забезпечивши таким чином «тиль», нагнув голову, як тур, і чекав» [1: 37]. Перед ним постає вибір: або бути зламаним морально, але залишитись фізично неушкодженим, або зберегти гідність, але бути скаліченим. Вибравши перший варіант, Чумак шукає способи збереження психологічного комфорту і вдається до різних засобів відчуження від нестерпної реальності. Герой вигадує начебто власну стратегію для збереження психічного здоров'я і називає її то джіу-джіту, то вправами на зосередження волі і розуму, а насправді використовує загальновідомі способи психологічного самозахисту.

У романі відбувається роздвоєння героя внаслідок усамітнення та відсторонення, яке він відчуває відразу після повернення додому. Компенсує спілкування Чумакові внутрішня робота психіки: фіксування емоційних станів людей, своїх переживань, спостереження за іншими. Андрій проектує власні переживання на навколишній світ, тому йому здається, ніби страх охоплює усіх, тому вони розучились щиро сміятись.

Сприйняття зовнішнього світу Чумака реалізується у зневажливому протиставленні «я» і «ця країна»: «Але оскільки *в цій країні* (підкреслення моє. – Т.Н.) можна послизнутися на кожному запитанні, відповіді були досить загального характеру, а здебільша зовсім лаконічні: «Добре», «знаменито», «чудесно», «весело», «гарно» і т. п.» [1:38]. «Так чомусь *в цій країні* (підкреслення моє. – Т.Н.) народ називає всіх робітників НКВД й міліції — «архангелами!». Герой часто не відчуває себе частиною країни, в якій живе, тому сприймає її відсторонено. Він визначає емоційні стани людей, яких зустрічає дорогою до в'язниці: страх, втома, апатія і асоціює їх із тишею, що панує на вулицях.

Перший засіб психологічного захисту, що використовує Чумак, – витіснення.

Відсторонення від реальності відбувається завдяки ігноруванню зовнішніх подразників: «І він і справді вже байдужий. Йому знайомий цей стан — то інстинкт самозахисту зумисне притуплює нерви, заощаджуючи їх, бо ж їм належить витримати занадто великі іспити, перед ними будуть занадто реальні жахи і небезпеки, щоб ще шарпати їх жахами уроєними» [1:148]. Чумак не слухає слідчих, які його викликають на допити, а

поринає у власні думки, що допомагають творити іншу дійсність. У романі трапляється чимало лексем зі значенням «думати»: думка б'ється шалено; філософська задума; полум'я думок; затаєні думки; думки плуталися; лезо думки; шляхи думок; думка забилась злорадно і ін.

Ще один механізм психологічного захисту, яким послуговується герой роману, - заперечення реальності.

Заперечення дійсності відбувається завдяки мріям. Автор роману мрії назвав мандрівками душі. Андрій Чумак марить про волю, зустріч із родиною; «арештантськими мріями» І.Багряний називає вигадки політв'язнів про вихід на свободу. Фантазії ув'язнених про звільнення стають своєрідною грою, способом відволіктись від реальності: «— А я б, якби мене оце випустили...я б!.. Всю дорогу, аж до самої Холодної Гори... горошину... по тротуару... носом котив би!.. Через увесь Харків! ...Проект А. Дикого неперевершений. Ніхто не в силі сягнути далі цього в шибеничному гуморі, й мрія арештантська, ось так вивершена, затихає.» [1:123].

Фізичні та психологічні тортури змушують головного героя абстрагуватись у минуле, приємніше за сучасне. Приємні спогади Андрія пов'язані з родиною: «Андрій вже лежав у забутті, гойдався, немов на водах блакитних саг вечорових, на хвилях тихої меланхолії. Згадалась мати. Прийшли брати й обступили його — брати-соколи!» [1:56].

Персонаж твору послуговується ще одним засобом заперечення реальності - втечею в сон. Сон для героя роману стає не лише способом відпочинку, а й можливістю переживати події по-іншому, створити нову реальність. Андрій Чумак «тронується в дріманні» під час допиту, щоб полегшити психологічний тиск слідчих на свою свідомість. Ув'язнений досить часто входить у стан напівсну і називає його психічним трансом [1: 242]. У ньому він втрачає відчуття часу й простору, витворює внутрішні образи. Такому стану він піддається в той час, коли слідчі не дають спати, тому транс дає можливість розслабитись і компенсувати нестачу сну. Компенсаторні функції сну виконує й сон із розплющеними очима, що, як правило, є наслідком неврологічного захворювання [5].

Уява Андрія Чумака відтворює цілі картини псевдо-реальності: ілюзорні пейзажі, сюжети минулого, уявні зустрічі в майбутньому, які Чумак називає «чудо втечі з мурів душею» [1: 257].

Сприйняття світу відбувається часто у хворобливих станах травмованої психіки Андрія Чумака, зокрема в розладах мислення: «...думка десь б'ється, як пташка, в сліпому метанні, надіючись на якесь там химерне щастя, на якусь дірку» [1: 31], «думка казала, не може, а в і р а твердила — м о ж е!» [1:31], «він не спав і нічого не думав — він марив. Лежав і марив» [1:14].

Деперсоналізацією як механізмом психологічного захисту Андрій Чумак користується під час допитів. Він сприймає слідчих як інструмент тоталітарної системи, механізм її реалізації, тому не встановлює з ними особистісних контактів. Головний герой, як і інші в'язні, шукає будь-які способи морального впливу на жорстоких тюремників, і один із таких механізмів – «вербовка».

Ще один прийом психологічного самозахисту Чумака – нівеляція особистості слідчого: Андрій «вербує» у спілку анархістів Бенвенуто Челліні, Баруха Спінозу, Іва-

на Вишенського та ін., тим самим іронізуючи над неосвіченістю енкаведиста Гордого. Ув'язнений у такий спосіб відволікається і, вигадавши таку гру, доводить безглуздість звинувачень на свою адресу.

Єдиним порадиником, з яким Андрій може поділитись власними спостереженнями, є ілюзорний співрозмовник. Уявний двійник стає своєрідним мірилом емоцій та думок Чумака: «Лише хтось непокірний у тім серці все протестував, не здаючись: «Не може бути! Ні, не може бути». Це про братів» [1:50]. Той «хтось» - ідеальне «я» самого героя, яким він має бути і може бути, якщо морально не зламається. Воно у складні моменти життя в'язня приймає остаточне рішення триматись до кінця: «Хтось всередині, незважаючи на всю очевидність факту, одчайдушно і безпомічно протестував. Хтось той, хто навчився безоглядно вірити й любити, панічно боючись чорного провалля, в яке може раптом зірватись і полетіти, коли ту віру втратить» [1: 94].

Сублімація як механізм психологічного захисту використовується усіма ув'язненими. В'язні, аби зберегти психічне здоров'я і позбавити свідомість негативних впливів, вигадують курси навчання малювання, вивчення чужих мов, механіків, електриків, шоферські, шевські, кравецькі, куховарські, столярські й ін: «Дні текли по-ярмарковому і, може, саме тому жваво. Так, ніби люди зумисне інсценізували той ярмарок та шарварок, інсценізували з усієї сили, щоб тільки ні про що інше не думати, про все забути, забити собі памороки...» [1:349]. Особливо приємним різновидом розваг стають літературні оповіді освічених в'язнів. Завдяки літературним годинам люди забувають про реалії й абстрагують в епоху, про яку йдеться в озвученому творі.

Регресія як механізм психологічного захисту реалізується у примітивізації первинних потреб ув'язнених. Двадцять вісім людей пристосовуються спати в камері-одиночці, їсти черствий хліб, майже не митись і не гуляти. Вищі потреби арештовані задовольняють інтелектуальними іграми та спілкуванням.

Андрій Чумак докладає неабияких вольових зусиль, щоб не відмовитись від своїх переконань і не піддатись психологічному тиску слідчих, які використовують усі механізми фізичного та психологічного впливу. Найефективнішим сугестивним методом допиту є фізичні знущання над ув'язненими: «Пекучий, нестерпний сором охопив його — його били!! Його, що звик вважати себе за гегемона, били!.. Як він буде дивитися в очі цим людям?! А ще ж, якби вони знали, як його били!.. Ганебно, брутално, підло, так, як б'ють собак... Ні, так не б'ють собак, так не б'ють і не мучать худобу...» [1:123]. Фізичне приниження інтелігентної людини – перший дієвий спосіб зламати особистість, до якого вдаються слідчі ще на початку допитів. Ув'язнені після побиття переживають стрес і в такому стані готові підписати усі папери, які їм пропонують. Цей метод, однак, не виявляється ефективним стосовно головного героя. Після фізичних тортур слідчі намагаються переконати арештованого: «Після цього слідство перейшло в знайому стадію «нукання». Гордий переконував Андрія, що йому, зрештою, «нічого не буде», якщо він «признається». Хай він розповість про свої всі справи і все буде «в порядку» [1: 271].

Під час допитів арештованих намагаються довести до знесилення, у такому стані людина психічно вразливіша і більше піддається впливу. Енкаведисти послуговуються лише позитивними установками і використовують стверджувальні мовні формули: «Не

допоможе. Підпишеш. Навіть коли б тут було написано, що ти японський імператор, то й те ти підпишеш, як чистісіньку правду. Пойняв!?» [1:119].

Один із ефективних прийомів впливу на особистість, який використовують слідчі, - це приховування будь-якої інформації від ув'язнених: останнім доступні лише чутки, що підсилюють їхній страх та невпевненість у своїх діях: «І першим почуттям, яке вразило його свідомість, було почуття, що, мабуть, ніякі найсміливіші чутки й припущення все-таки не можуть перевершити реальної дійсності в цьому царстві — в царстві НКВД, в цій державі» [1:187].

Під час допитів використовуються методи емоційного тиску: знаючи про емоційний зв'язок Чумака з братами, слідчі натякають на зраду родини і провокують героя до дій проти братів.

Отже, у романі головний герой послуговується такими механізмами психологічного захисту, як відчуження, сублімація, заперечення реальності, деперсоналізація, регресія. Реальність Андрій Чумак сприймає часто відсторонено, створює інше «я», завдяки чому зберігає психічне здоров'я. Він захищається від психологічного впливу, який використовують у романі слідчі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянний І. Сад Гетсиманський: роман / І. Багрянний. – К.: Час, 1991. – 511 с.
2. Балаклицький М. Іван Багрянний: «нова релігійність» як конструент художньої творчості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. «Українська література» / М. А. Балаклицький. – К. – 19 с.
3. Винославська О. Психологія: навчальний посібник / О.Винославська. – К.: Інкос, 2005. – 351 с.
4. Жмуров В. Психопатология. Сон и нарушение сна [Електронний ресурс] / В. Жмуров. – Режим доступу: http://www.psychiatry.ru/book_show.php?booknumber=92&article_id=14
5. Клещова О. Мова публіцистики Івана Багряного: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / О.Є. Клещова. – К. – 20 с.
6. Назімова К. Герой пригодницького роману у “Тигроловах” Івана Багряного [Електронний ресурс] / К. Назімова. - Режим доступу: http://www.bdpu.org/scientific_published/akt_probl_sl_filol-14/16.doc
7. Романова І. Екзистенціалістські мотиви в романістиці Івана Багряного: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01. «Українська література» / І. В. Романова. – Харків, 2008. – 20 с.
8. Шаповаленко Н. Форми синтезу ідейно-публіцистичного та образно-художнього начал у творах Івана Багряного : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08. «Журналістика» / Н. М. Шаповаленко. К. – 2007. – 20 с.